Віталій Тельвак (Дрогобич)

Листи Михайла Грушевського з рукописного відділу Інституту російської літератури РАН

Листи Михайла Грушевського — найбільш розлога складова його творчої спадщини. Значна її частина, що на сьогодні опублікована у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства» (шість томів, сьомий — у друці) та на сторінках різноманітних видань, походить з архівосховищ нашої держави. Тож грушевськознавці дедалі частіше говорять про потребу пошуку епістолярної грушевськіани в архівах інших країн, передусім сусідніх. І тут, природно, у першу чергу йдеться про російські колекції, адже українського вченого пов'язували тривалі у часі, а подекуди й доволі приязні взаємини з визначними гуманітаріями імперії Романових, більшість з яких співпрацювали з академічними установами, навчальними закладами та видавництвами тогочасної столиці — Петербурга. Саме з архівних колекцій цього міста походить більшість виданої на сьогодні російської епістолярної грушевськіани[1]. При цьому найбільша увага дослідників прикута до фондів найстарішого в Росії (заснованого 1728 р.) Санкт-Петербурзького філіалу архіву Російської

[1] *Пасько І.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // Архіви України. — 1996. — № 1–3. – С. 98–109; *Макаров В.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 89–105, № 6. — С. 25–37; «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые (1914–1916 гг.) / Публ. А. Варлыго // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 175–199; Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — СПб., 1998. — С. 207–262; *Копилов С.* Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України проф. В. Смолія. — К., 2010. — С. 1021–1028; *Тельвак В.* Листування Михайла Грушевського з Миколою Марром // Український історичний журнал. — 2014. — № 4. — С. 219–225; *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — Т. CCLXX. — С. 313-334; *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського // Український археографічний щорічник. — К., 2018. — Вип. 21/22. — С. 787–798.

Академії наук[2]. Натомість практично зовсім не зауважується евристичний потенціал інших петербурзьких установ.

До однієї з них — Інституту російської літератури РАН («Пушкинский дом») та його Рукописного відділу — ми хочемо привернути увагу у цій публікації. На відміну від академічного архіву, де зібрані листи М. Грушевського до його російських колег-гуманітаріїв (що відповідно позначилося й на специфіці змісту епістолярного діалогу), в Рукописному фонді ІРЛІ відклалися звернення українського вченого до представників петербурзького видавничого світу. У віднайдених листах до Ернеста Радлова[3], Віктора Миролюбова[4], Михайла Лемке[5], Венедикта М'якотіна[6] та Богдана Марковича[7] порушуються, насамперед, різноманітні видавничі питання: справи з друком творів М. Грушевського та його батька Сергія Федоровича; обговорюється співпраця вченого з такими авторитетними російськими органами, як «Журнал Министерства народного просвещения», «Русское богатство» та «Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни»; порушуються питання пошуку співробітників і матеріалів для видань самого українського історика («Літературно-науковий вістник», «Україна»). Як відомо, ця проблематика й по сьогодні значною мірою перебуває на периферії зацікавлень грушевськознавців, тож опубліковані листи стимулюватимуть увагу до згаданих сюжетів.

Наведені нижче листи, за винятком одного до Е. Радлова[8], на сьогодні не публікувалися. Також, крім підготовленого Д. Дорошенком

---

[2] *Тельвак В*. Грушевськіана у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН // Scriptorium nostrum. — Херсон, 2017. — Вип. 3 (9). — С. 94–100.

[3] Рукописный отдел Института русской литературы (далі – Рукописный отдел ИРЛИ), Ф. 252 (Архив Радлова Э. Л.). — Оп. 2. — Ед. хр. 449 (Грушевский, Михаил Сергеевич. Письма (11) к Радлову, Эрнесту Львовичу. 1909 г., январь 30 1915 г., май 11). 11 п., 19 лл.

[4] Рукописный отдел ИРЛИ, Ф. 185 (Архив В. С. Миролюбова). — Оп. 1. — № 457 (Грушевский, Михаил Сергеевич. Письма (7) его к Миролюбову, Виктору Сергеевичу, 1913 г., июль 29, (август 11) 7 пр. 10 лл.).

[5] Рукописный отдел ИРЛИ, Ф. 661 (Арх. М. К. Лемке). — № 356 (Грушевский Михаил Сергеевич. Письма его (2) к Лемке Михаилу Константиновичу). — 4 лл.

[6] Рукописный отдел ИРЛИ. – Ф. 495 (Архив Мякотина В. А.). – № 147 (Україна. Науковий тріохмісячник українознавства. К В. А. Мякотину. Киев, 5 / I 1914). 3 л.; Рукописный отдел ИРЛИ, Ф. 495 (Архив Мякотина В. А.). — № 195 (Грушевский М. Письма (2) его в редакцию ж-ла «Русское Богатство»). 1912, 3 лл.

[7] Рукописный отдел ИРЛИ. — № 9598. — Л. 1–2.

[8] *Варлыго А.* «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые, 1914–1916 гг. // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 191. Передрук в: Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — СПб., 1998. — С. 246–247.

звернення редколегії «України», решта надрукованих листів написані рукою М. Грушевського. Насамкінець слід згадати, що наведеними текстами грушевськіана в Рукописному відділі ІРЛІ далеко не вичерпується — пов'язані з життям та діяльністю українського історика сюжети трапляються в епістолярії Дмитра Багалія, Олексія Шахматова, великого князя Костянтина та інших фондоутворювачів. Всебічне опрацювання цих колекцій – ще одне актуальне завдання едиційного грушевськознавства, до якого ми хочемо звернути увагу колег цією публікацією.

* * *

При археографічному опрацюванні листів упорядник максимально зберігав особливості авторського написання. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не застерігаються. Зміни в авторський текст внесено лише в таких випадках: за сучасним правописом подано вживання розділових знаків, написання слів разом, окремо, через дефіс; назви творів, періодичних видань та видавництв автор писав у лапках і без них — у публікації подаємо скрізь у лапках. Збережено підкреслення автора у текстах листів. Авторські дати і місця написання листів наведено там, де вони є в оригіналі; встановлені за поштовими штемпелями чи упорядником дати та місця подано в заголовку листа у квадратних дужках із відповідним коментарем. Слова, правильність прочитання яких викликає сумнів, як і позначені трикрапкою непрочитані частини листа, взято у кутові дужки.

Висловлюємо подяку директору Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві С. Паньковій за консультації та можливість користуватися рукописом підготовленого нею до друку тексту щоденника М. Грушевського.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову[1]

[Львів][2]

Многоуважаемый Эрнест Львович!

Вы были так любезны, что по просьбе Николая Ивановича[3] наводили справку в Ученом комитете[4] об учебнике моего покойного отца[5] («Первая учебная книга церк[овно]-слав[янского] языка», М[оск]ва, 1901)[6]. Вероятно Николая Ивановича в Петербурге нет, потому что он давно не откликался, и я позволю себе воспользоваться своим мимолетным знакомством с Вами (у пок[ойного] Бычкова[7], если помните) и

обратиться к Вам с покорной просьбой — не отказать справиться об этом учебнике, очень важном для нас, детей пок[ойного] С. Ф. Грушевского, потому что с ним связаны не только наши материальные интересы, но и судьба капитала, завещанная им[8] на нар[одную] школу[9] (он должен пополниться доходом с этой книги, когда дойдет до суммы 100000 руб.). Последнее известие я имел от Ник[олая] Ивановича от 27 ноября, что доклад рецензентом написан, но еще не заслушан. Не откажите справиться о дальнейшей судьбе книги и сообщить через Николая Ивановича, если он в Петербурге, или прямо мне. Весьма буду Вам за такую любезность обязан.

С совершенным почтением

М. Грушевский (*підпис*)

Lemberg (Австрия), Профессору Университета Мих. Серг. Грушевскому.

30 / I (12 / II) [1]902 [р.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 1–2. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 2

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів, квітень 1902 р.][10]

Многоуважаемый Эрнест Львович!

Как противоядие опубликованному в мартовской книге «Журнала Министерства Нар[одного] Просвещения» исключению учебника из каталога, подумал я дать в апрельской объявление о выпуске нового исправленного издания книги, согласно указаниям комитета. Знакомый мой имеет в понедельник занести это объявление в редакцию с просьбой поместить его на видном месте, на первой странице объявлений. О сем же покорнейше прошу Вас со своей стороны — чтобы это желание было исполнено, если нет препятствий. Вернулся домой только вчера!

С искренним почтением

М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 10. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 3

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів, червень 1902 р.][11]

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

Хочу послать — как говорил Вам, если вспомните, экземпляры нового издания учебника славянского языка[12] в Ученый Комитет, чтобы это издание получило разрешение (чтобы следующее имело право на употребление). Не откажите писнуть два слова, какова атмосфера: тогда, по Вашим словам, была не плохая, не испортилась ли сейчас. Чтобы возможно меньше затруднить Вас, прилагаю конверт, напишите одно слово — посылайте или — не время еще. Несколько месяцев я мог бы подождать.

Ваш М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 13. Оригінал, автограф, рукопис. На полях листа напис олівцем: Грушевский С. Ф. Первая учебная книга церк[овно]-славянского языка.

№ 4

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів][13], 22 / IX (5 / X) [1]903 [р.].

Многоуважаемый Эрнест Львович!

Не сочли ли бы уместным поместить на страницах «Журнала Мин[истерства] Нар[одного] Просвещения»[14] библиографическую статью о научном издании Товариства імени Шевченка, отметившего десять лет со времени своего преобразования в ученое общество[15]? Хотя некоторые журналы (особенно «Известия» Академии и «Киевская Старина») поместили отзывы об отдельных изданиях его, но в России вообще очень мало знают их и пользуются заключающимся в них научным материалом. Обзор этот сделал бы я сам[16] или с участием специалистов по разным отраслям знаний; подписаться в таком случае мы могли бы инициалами. Статья состояла бы главным образом из перечня более важных статей и материалов, с кратким указанием их содержания. Никаких националистических и политических элементов в ней не будет. Размер можете указать сами: я предлагал бы 1 ½ – 2 листа. Что скажете на это? Как Ваше здоровье и где проводили лето? Я ездил в мае, а лето проводил дома, на подгородной вилле[17], которую себе устроил в прошлом году.

Преданный Вам
М. Грушевский (*підпис*)

Львов, ул. Понинского 6.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 3–4. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 5

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Листопад – грудень 1903 р.][18]

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

По интересующему Вас вопросу: Безконфессийность признана в Австрии майскими законами 1868 г. Безконфессийные заключают браки пред гражданскою властью (старостою <…>) и у нее же получают метрики для детей; дети безконфессийных могут воспитываться в безконфессийности. Родители конфессийные должны воспитывать своих детей в своих конфессиях, только после 14 лет их дети могут перейти в безконфессионность. В школах дети безконфессионных не обязаны учиться религии (конфессионных — обязательно должны). В суде вместо присяги они могут ограничиваться честным словом (или присягать по своему старому исповеданию). Такая практика довольно выработана в Вене и Чехии, где есть довольно безконфессионных. В других провинциях только единицы, и на практике им приходится встречаться с разными трудностями, так как в литературе вопрос о безконфессийных не достаточно обработан. Особенно если оба супруга не значатся официально безконфессийными – они должны воспитывать детей в конфессии родителей, и пр[очее]. В Венгрии, где обязателен гражданский брак, а церковный — дело личного желания, как во Франции, вопрос о безконфес[сионности] не встречается с такими затруднениями на практике.

Прося передать мой поклон супруге Вашей, остаюсь преданный
М. Грушевский (*підпис*)

P. S. Вы изъявили согласие на помещение следующего обзора изданий «Общества имени Шевченка». Если я поручу по моим указаниям составить обзор другому лицу и только просмотрю его для печати, это не изменит, вероятно, дела?

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 16–17. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 6

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів, травень 1908 р.][19]

Искренне уважаемый Эрнест Львович!

Давно я Вам не напоминал о себе. Теперь посылаю небольшую статейку — рецензию на академический сборник о Юрие II[20]. Рецензии на него у Вас пока не было; буде же Вы имеете что-нибудь уже, то не откажите передать мою в редакцию «Известий отд[еления] рус[ского] языка», А. А. Шахматову (академия Наук)[21].

Я дал этой рецензии заглавие, если оно Вам не мешает.

С искренним уважением

М. Грушевский (*підпис*)

О последующем не откажите черкнуть два слова – Львов, ул. Понинского 6, Мих. Серг. Грушевскому.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 18. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 7

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів, 14 березня 1909 р.][22]

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

Наткнулся на одну иллюстрацию. Молодой человек подал недавно прошение о допущении к экзамену на аттестат зрелости в качестве экстерна. Училищный совет Галиции[23] края не разрешил, потому что он безконфессийный. Его ходатайство петента[24] пред Министерством остаются безплодны. Совет пояснил, что он поступил согласно желанию местного катол[ического] архиепископа.

Ваш М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 5. Оригінал, автограф, рукопис. Поштова картка.

№ 8

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Київ, кінець вересня – початок жовтня 1909 р.][25]

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

Три дня тому отправлено в Ученый Комитет прошение от моей матушки, о распространении допущения «Первой Учебной Книги церковно-славянского языка» С. Ф. Грушевского на настоящее 32-е издание. Если будете иметь возможность облегчить ему плавание, то не откажите.

С искренним почтением

Ваш М. Грушевский (*підпис*)

Может быть, буду иметь возможность вскоре пожать Вашу руку.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 11. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 9

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Грудень 1909 р.][26]

Глубокоуважаемый Эрнест Львович!

Случайно пришлось мне быть в Петербурге в октябре[27], по литературным делам[28], заходил и к Вам, но сказали, что Вы еще не вернулись[29]. Узнал случайно, что дело кассы литераторов задело и Вас, но в конце концов обошлось. Весьма порадовался последнему.

Позволю себе побеспокоить Вас вот по какому делу:

Я упоминал как-то в разговоре с Вами о школе, которая по завещанию моего отца на оставленные им средства имеет открыться в Киеве[30]. Киевский попечитель затормозил, домогаясь, чтобы деньги были переданы округу, между тем как наследники уже имели соглашение с городом. Теперь попечитель уступает, написал Управе и, говорят, отнесся в Министерство о неимении или разрешении препятствий и передает деньги городу. Было бы желательно, чтобы из Министерства выразили полное согласие на передачу денег городу (город присоединит свои средства к завещанным и устроит большую школу).

На прошение моей матушки в Ученый комитет о допущении 32 издания учебника («Первая учебная книга церковно-славянского языка

С. Ф. Грушевского») еще не последовало ответа. Может быть, будете иметь случай посодействовать. И простите за беспокойство.

Преданный Вам

М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 14–15. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 10

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Львів][31], 14.V. [1]914 [р.].

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

Позвольте напомнить вам во благовремение Ваше благое обещание дать для «Украины»[32] статью о Сковороде (его философии или морали) как Вам выйдет — на лист-два, или меньше[33]. Так как вы вероятно переходите уже на вакационное положение, то вам нетрудно будет уделить на это время. А выслать прошу лучше всего на мои руки, заказною бандеролью (адрес — Lemberg, проф. М. С. Грушевскому, просто).

Я три недели тому назад «вступил в отправление обязанностей», буду читать еще недель семь с лишком, «летний семестр»[34]. Работаю по рукописям в библиотеке Оссолинских, доканчивая VIII [том] «Истории».

Масарик[35] вцепился опять в историю <Швегла>[36], кажется, сводит счеты с лидерами Млодочехов[37]. Компания действительно <сурьезная>.

Преданный Вам

М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 6. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 11

Михайло Грушевський — Ернесту Радлову

[Симбірськ][38], 11. V. [1]915 [р.].

Искренноуважаемый Эрнест Львович!

При чтении курсов древней русской истории Багалея[39] и Любавского[40], вышедших в последнее время (1914 и 1915)[41], у меня явился ряд мыслей относительно того, что называется древней русской исто-

рией, ее изучения и особенно — университетском преподавании ее. Наиболее подходящим местом для них был бы «Журнал Министерства Нар[одного] Просв[ещения]». Не нашлось ли бы в июльской или августовской книжке его для статьи приблизительно в 1–1,5 листа свободного места? Статья имела бы характер не полемический, а теоретический — исходя из постановки предмета и различных вопросов его в помянутых курсах[42].

Я сейчас в Симбирске[43] (мой адрес просто — проф[ессору] М. С. Г[рушевско]му — я живу на даче, но в черте города, и хожу, если не ежедневно, то через день на почту за корреспонденцией, очень хорошая принудительная прогулка). Недавно мне разрешили переехать в Казань[44], но я здесь хорошо устроился на лето, на даче у Волги, и двигаться отсюда до осени было бы убыточно и не имело бы смысла.

Если, может быть, на вакациях Вам бы случилось проехаться по Волге, вспомните обо мне и загляните — здесь хорошо.

Искренно Вас уважающий

М. Грушевски[й]

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 8–9. Оригінал, автограф, рукопис.

Варлыго А. А. «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые, 1914–1916 гг. // Исторический архив. — 1997. — № 4. — С. 191.

Ссылка М. С. Грушевского / Подготовил П. Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — СПб., 1998. — С. 246–247. Подається за оригіналом.

№ 12

Михайло Грушевський — Віктору Миролюбову[45]

[Криворівня][46], 29 / VII (11 / VIII) [1]913 [р.].

Искренноуважаемый Виктор Сергеевич!

Простите, что побеспокою Вас. Дело вот в чем. Покойный Мих[аил] Коцюбинский[47], интересовавшийся моею беллетристикою, незадолго перед своею смертью сообщал мне, что вошел с Вами в переговоры относительно помещения у Вас (в «Заветах»[48]?) переводов моих разсказов и, опираясь на выраженном Вами согласии, поручил одному лицу перевод их. Лицо это к переводу действительно приступило и обратилось ко мне с вопросом, что с ними делать. Я затруднился дать ему какой-нибудь ответ и отослал к Мих[аилу] Михайловичу, но тот за это время разхворался окончательно и вскоре умер. Добыв после значительных мытарств Ваш адрес, я позволю себе обратиться к Вам с

просьбой не отказать в уведомлении — остаетесь ли Вы при намерении напечатать эти разсказы, сколько приблизительно места для них желаете уделить (разсказы не велики, в среднем по полулисту, и есть их всех этих, о которых речь, восемь, помниться), указывали ли Вы Мих[аилу] Михайловичу, какие разсказы Вы желаете иметь — я вообще не знаю, насколько Вы вообще были осведомлены во всем этом, и хотел бы это выяснить.

Еще раз извиняюсь и остаюсь с совершенным уважением к Вам

Мих. Грушевский (*підпис*)

Мой адрес Львов, Мих. Серг. Грушевскому, проф. унив. — но сейчас прилагаю мой дачный, для скорости.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 1–2. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 13

Михайло Грушевський — Віктору Миролюбову

10 (23) VIII. [1]913 [р.].

Искренноуважаемый Виктор Сергеевич!

Очень Вас благодарю за скорый ответ! Очень рад буду поработать с Вами вместе в проектируемом журнале. Спишусь с переводчиком и соберу переводы нескольких рассказов. Не знаю, не будут ли они по своему характеру слишком интеллигентские для популярного журнала.

Посмотрите — и если они действительно не будут подходить к уровню его, то не откажите пристроить в другом подходящем месте; я предполагал бы три рассказа, в сумме около 1 ½ – 2 листа. Итальянским объединением и французскою революциею занимается один мой слушатель, хороший популяризатор[49], я с ним повидаюсь и поговорю и результат Вам сообщу. Сам я рад писать как историк Украины и еще более — как публицист по национальному вопросу. Ожесточенная национальная борьба Австрии, в которой мне пришлось стоять так близко, и эти ужасающие оргии последних балканских событий[50] все более развивают во мне желание посильно служить «миру народов», прежде всего в России, конечно, но если бы статьи на темы необходимости уважения к национальным интересам народов России, их свободного самоопределения и равноправия, охраны меньшинств, федеративного строя и национально-территориальной автономии были бы желательны в Вашем журнале, я поработал бы в этом направлении с большим удовольствием.

Осенью этого года я рассчитываю быть в Петербурге и, если Вы там останетесь — рад был бы повидать Вас и поговорить с Вами по всяким этим вопросам. Поэтому если будете писать мне, то кроме вопроса о журнале и моем участии напишите мне о Вашем местопребывании осенью и зимою – где Вы предполагаете жить, и где я мог бы Вас настичь, как человек тоже кочующий.

Через несколько дней я выезжаю во Львов, мой адрес – просто Львов (Lemberg), проф. М. Грушевскому.

Что значит, что повесть Винниченка[51] прервалась в «Заветах»? если Вы знаете и если это не секрет, может быть, осведомите меня при случае в двух словах; украинские писатели в русских журналах — это во всяком случае любопытное явление как симптом.

Искренне уважающий Вас

Мих. Грушевский (*підпис*),

с. Криворівня.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 3–4. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 14

Михайло Грушевський — Віктору Миролюбову

[Львів][52]

Искренне уважаемый Виктор Сергеевич!

Переводчик мой еще странствует, будет на месте 12 сент.

<…> что у него есть. На первый раз я пришлю Вам 3 разсказа: один меньше ½ листа; другой ½ л., третий ок[оло] ¾ листа, не позже 20 октября или и раньше. Буду стараться статью <…> если <…>, то на 15 окт. Слушатель мой предлагает на первый раз статью о Мирабо, если угодно? Если будет принципиальное согласие, он вышлет кой-какие книги.

Искренно уважающий Вас

Мих. Грушевский (*підпис*).

8 / IX. [1]913 [р.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 5. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 15

Михайло Грушевський — Віктору Миролюбову

[Київ][53]

Многоуважаемый Виктор Сергеевич!

Посылаю Вам одновременно статью свою, которую озаглавил «Национальный мир или национальная война?». Прочтите и сообщите, подойдет ли та Вам, по возможности скорее. Пиша ее, я старался идти навстречу высказанным Вами пожеланиям, но в конце концов не знаю, насколько она подойдет к характеру проектируемого журнала. Печатая, можно пропустить всякие обещания дальнейших статей на нац[иональные] темы, если это не будет в Ваших планах.

Разсказы вышлю в скором времени — уже изо Львова, куда теперь направляюсь. Там поговорю и с автором «Мирабо»[54], хотя я, по правде сказать, не уверен, что из этого что-нибудь выйдет — это впечатление я получил из разговора с ним перед моим выездом.

Искренне уважающий

Мих. Грушевский (*підпис*).

5 / X. [1]913 [р.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 6–6 зв. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 16

Михайло Грушевський — Віктору Миролюбову

[Львів, жовтень 1913 р.][55]

Искренноуважаемый Виктор Сергеевич!

Из Киева я послал Вам 5/X статью по нац[иональному] вопросу, а отсюда 11/X три разсказа («Ночь», «Предок», «Пенаты»), жду Вашего отзыва, статью, если не подойдет, прошу вернуть немедля. Разсказы нужно дать все три разом, в этом порядке, с пометою — авторизированный перевод с украинского, а имя или три буквы в скобках, или <…> имя, а в примеч[аниях], что они печатались в «Літ[ературно-] Наук[ових] Вістниках» под буквами. Черкните два слова уже в Киев, Паньковская 9.

Ваш М. Грушевский (*підпис*).

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 7–7 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Поштова картка.

№ 17

Михайло Грушевський — Віктору Миролюбову

[Початок листопада 1913 р.][56]

Киев, Паньковская, 9

Искренноуважаемый Виктор Сергеевич!

Довольно давно, в октябре послал я Вам перевод трех разсказов, прося, если они Вам не подходят, вернуть поскорей. До сих пор я не имел от Вас известия о судьбе таковых. Черкните или верните.

С сов[ершенным] почтением

М. Грушевский (*підпис*).

Я запечатал было уже это письмо, когда принесли Ваше письмецо; итак, будьте добры прислать мою рукопись.

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 8. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 18

Михайло Грушевський — Віктору Миролюбову

[Київ, листопад 1913 р.][57]

Многоуважаемый Виктор Сергеевич!

Получил Ваше письмо и свою рукопись. Вот это и вышло, как я писал — трудно писать для издания, которого не видишь. Понятие популярности очень растяжимое: я понимал популярно для читателя все же более или менее интеллигентного; в этом письме я выразил сомнение по поводу разсказов, потому что они имеют характер интеллигентский, но Вы просили прислать; я и остался при указанном впечатлении. А в одном письме в качестве критерия неожиданно для меня явился «грамотный крестьянин»[58].

Мы, украинские интеллигенты, менее всего повинны в пренебрежении читателем из народа — мы его обслуживаем очень усердно. В последние годы я был ближайшим сотрудником газеты для крестьян и рабочих[59], написал несколько книг для читателей минимальным цензом. При этом я не вычитал из Ваших писем этого минимального ценза, и вот вышло не по адресу. Если разсказы Вам не подойдут, вышлите их, пожалуйста, в Киев, Паньковская, 9, мне.

Искренноуважающий

Мих. Грушевский (*підпис*).

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 185. — Оп. 1. — № 457. — Л. 9–10. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 19

Михайло Грушевський — Михайлу Лемке[60]

[Львів][61], 29 / XII (11 / I). [1]903 [р.].

Многоуважаемый Михаил Константинович!

Ваше приглашение к сотрудничеству совпало с письмом моего доброго знакомого — школьного товарища М. А. Славинского[62], это он передал Вам рукопись мою («Очерк истории укр[аинского] народа»), которую я просил его <…>. Это может послужить <…> вместо заявления моей готовности к сотрудничеству. Зная Ваши работы и видя круг лиц, в котором Вы общаетесь, могу судить о направлении Вашего книгоиздательства.

Прежде всего речь может идти, конечно, об «Очерке истории украинского народа», который мне хотелось бы видеть изданным как можно скорее, так как в такой книге ощущается в России настоящая нужда. Я предлагаю ее на одно или два издания, всего в 5000 экз. – выпустить сразу, в том издании было бы лучше для дешевизны, а я думаю, можно вполне надеяться, что 5000 разойдутся. Внешность могла бы быть довольно приличная, – 8^0, около 1600–1800 букв лист. Карту одну или лучше — две, я пришлю их как поскорее. Одна глава из середины также осталась у меня — она может быть выслана немедленно. Вероятно, для цензуры придется сделать некоторые купюры в последней главе – я писал ее для заграничного издания (и при исключении просил бы не замарывать так, чтобы нельзя было прочитать, а карандашом).

Я мог бы также предложить Вам один или два сборника статей по истории Украины, которые могли бы иметь интерес <…> у Вас, так как печатались по-малорусски, а издания в Россию не допускались. Одну серию можно бы собрать написанных очень общедоступно. Можно бы подумать и о предприятиях еще более значительных, но на это будет нужно время. Пока же я хотел бы сговориться с Вами относительно издания «Очерка» и прошу поспешить с сообщением Ваших соображений по сему поводу.

Готовый к услугам

Мих. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 661. — № 356. — Л. 1–2 зв. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 20

Михайло Грушевський — Михайлу Лемке

[Львів][63]

Многоуважаемый Михаил Константинович!

Недавно, выезжая из Петербурга, переслал мне М. А. Славинский Ваше письмо, где были изложены Ваши соображения относительно моей книги. Оно мне уяснило, т[ак] ск[азать], Вашу позицию в этом вопросе, и я нахожу, что с Вашей точки зрения вполне правы. Так как я мотивов Ваших не знаю, то и промедлил с ответом на Ваше письмо от 3/I [1]904.

<…> все переменила война[64], и она, вероятно, отозвалась и на Ваших издательских планах. Но так как можно надеяться, что со временем она все-таки окончится, а надо много не <…>, то я на Ваши вопросы в упомянутом письме все-таки отвечаю. Относительно сборника статей я не знаю, насколько желательны были бы Вам статьи вполне специального характера. У меня их довольно много было. Меньше таких, которые, при научности, были бы написаны достаточно легко для читателя из публики. Таких я мог бы <…>:

1) Движение южнорусских общин против княжеско-дружинного строя в XIII в.

2) Галицкое боярство XII–XIII в.

3) Хмельницкий и его движение.

4) Столетие «Энеиды» Котляревского в «Киев[ской] Старине» 1892, II.

5) — печаталась по-русски — Барская околичная шляхта — всего 6 ½ листов по 35 тыс. букв.

Специальных перечислять не буду.

Более общий характер имеют:

Положение сельского духовенства в XVII в. в Галиции, по актам.

Экономическое положение крестьян в коренных имениях Галиции XVI в. (4 статьи).

Заметки по истории казачества (в форме рецензии).

Для специалистов была бы особенно важна:

Хронология событий галицко-волынской летописи.

Грамоты кн. Льва.

Что до «более крупных предприятий», то я имел в виду издание на русском языке большой истории Украины, которой вышло 4 тома. Ник. Ив. Кареев, которого вы знаете, имеет мою историю и, кажется, мои «Розвідки і матеріали», где вышли по большей части упомянутые статьи. Если бы не было, то я их вышлю через него, если хотите. При

случае сообщите и напишите. Теперь — сейчас я все равно не имел бы возможности взяться за просмотр статей и редакцию правок.

С совершенным уважением,

Мих. Грушевский (*підпис*)

2 (15) / III [1]904 [р.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 661. — № 356. — Л. 3–4 зв. Оригінал, автограф, рукопис. На першій сторінці надписано олівцем іншим почерком «5/III».

№ 21

Михайло Грушевський — редакції журналу «Русское богатство»[65]

В редакцию «Русского Богатства»

Статью (по поводу Медема[66]) по национальному вопросу оканчиваю и вышлю в конце этой недели[67]. Очень прошу ее не откладывая разсмотреть, если Вам подходит, пустить ее не откладывая тоже, потому что статья Медема печаталась в августе и сентябре[68]. Если же она Вам не подойдет или потребовала больших изменений, буду покорнейше просить немедля ее вернуть в Киев, чтобы я без опоздания мог отдать в другой журнал. Если бы Вы, не помещая, задержали у себя, причинили бы мне очень большую неприятность. Равным образом я не хотел бы ни в каком случае — как писал в первом письме, чтобы статья шла с редакционною оговоркою — тогда верните лучше.

С совершенным уважением

М. Грушевский (*підпис*)

Киев, Паньковская 9, кв. 12.

19 / XI [1]912 [р.].

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 495. — № 195. — Л. 1–1 зв. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 22

Михайло Грушевський — редакції журналу «Русское богатство»

[Київ, 3–22 грудня 1912 р.][69]

В редакцию «Русского Богатства»

Ваши замечания показывают, что отмеченные места требуют действительно смягчения или изменения, так как очевидно не достаточно ясно изложены.

Если, говоря об агрессивном национализме, я употребил выражение передовые круги, то это lapsus, нужно смягчить безусловно, подставить — либеральные, культурные или что-нибудь, по контексту.

Говоря об южном южнозаводском районе, я разумел не столько именно Донецкий, сколько Екатеринославскую губернию вообще (с днепровскими районами); Донецкий район тоже имеет сельское население преимущественно украинское (в Бахмутовском 58 % украинцев, славяногорском 55 %, мариупольском 51 %) то можно бы для избежания сомнений вставить в соответ[ствующем] месте — имею в виду главным образом приднепровские уезды и что-нибудь под[обное].

О Евреях: как территориалист я не могу относиться к исканиям Евреями территории осудительно и в своей статье я не могу допустить какого-нибудь осуждения, но еврейского вопроса в России эта территория не разрешит, евреи в России останутся, и я признаю необходимости обретения ее прав на местах самым решит[ельным] образом; если есть какая-нибудь неясность в изложении, ее нужно устранить в указанном смысле.

Если была бы возможность мне прислать кор[ректорский] оттиск, это дало бы возможность мне <…>. Ваши изменения — я прислал бы Вам на другой день. Если невозможно, полагаюсь на Вашу опытность и такт.

С истинным почтением

М. Грушевский (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 495. — № 195. — Л. 2–2 зв. Оригінал, автограф, рукопис.

№ 23

Михайло Грушевський та Дмитро Дорошенко[70] — Венедикту М'якотіну[71]

Киев. 5 / I 1914 [р.]
№ 25[72]

Многоуважаемый Венедикт Александрович!

С нового года Наукове Товариство наше приступает к изданию нового журнала, трехмесячника «Україна», посвященного украиноведению вообще, преимущественно в области истории, истории права, литературы, лингвистики, этнографии и т. п. В журнале будут помещаться статьи, заметки, сообщения, библиографическая хроника, рецензии. Было бы в высокой степени для нас желательным, чтобы Вы приняли участие в «Україні», присылая нам статьи, заметки, рецензии. Позволяем себе надеяться, что Вы не откажете нам в любезном согласии и уведомите нас, когда и какого материала мы можем ожидать от Вас для «України»[73].

С совершенным уважением

М. Грушевский (*підпис*)
Д. Дорошенко (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — Ф. 495. — Ед. хр. 147. — Л. 1–1 зв. Оригінал, автограф, рукопис. У лівому верхньому куті аркуша — штамп «Україна. Науковий трьохмісячник українознавства видає Українське Наукове Товариство в Київі. Редакція і контора при Бюро Т-ва: Київ, В.-Підвальна, 36, кв. 8». Листа написано рукою Д. Дорошенка, М. Грушевський поставив свій автограф під зверненням.

№ 24

Михайло Грушевський — Богдану Марковичу[74]

[Львів-Київ, кінець листопада — перша половина грудня 1907 р.][75]

Милостивый Государь Богдан Афанасьевич!

Не попеняйте на продолжительное мое молчание — не было денег, которые мне хотелось послать с письмом же. Теперь посылаю Вам купон на 250 р. = 237. 50 коп. Эту сумму наполню до 500 р. в феврале, а остальные 250 р.* — по выходе книги, что будет иметь место, вероятно, в августе. Книга выйдет с оберткою киевского (часть) и львовского

* Авторська виноска зірочкою: Или сколько будет причитаться по расчету по 75 руб. за лист.

(остальное) [изданий][76], в общем не более 5000 экз. До распродажи ее Вы не будете давать прав никому на отдельное издание тех произведений, какие будут в ней заключаться, ни на перепечатку отдельных произведений. Было бы желательно в этом отдельном издании дать также перевод последних произведений на украинские темы, на великор[усском] языке, буде таковые окажутся, но это уже особая статья, и об этом будет время столковаться.

Я постараюсь доставить Вам важнейшее, что будет издано на украин[ском] языке о Вашей матери[77]. Должен предупредить, что в редакц[ионном] портфеле ЛНВісника есть также воспоминания А. М. Кулиш[78], недоброжелательные для покойницы[79]. Они будут изданы позже, не в 1-ой книге, которая будет как бы посвящена Вашей матери, так будет лучше.

То, что пойдет в ЛНВ, будет издано в кн. I–V вероятно, все остальное — прямо в отдельную книгу[80]. Я получил «Дяка», «Хапка», «Гайдамаки», «Пройдисвіт», «Письма из Парижа II и III»[81]; прошу возможно скорее остальное.

До 15 дек[абря] для скорости прошу посылать во Львов (ул. Понинского 6).

С почтением

М. Грушевський (*підпис*)

Рукописный отдел ИРЛИ. — № 9598. — Л. 1–2. Оригінал, автограф, рукопис.

КОМЕНТАРІ

[1] Радлов Ернест Леопольдович (1854–1928) — російський історик філософії, філолог і перекладач. Син педагога і етнографа Л. Ф. Радлова. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, слухав лекції в Берлінському та Лейпцизькому університетах. Читав курси лекцій з історії філософії, логіки і психології у низці навчальних закладів Санкт-Петербурга. Публікувався в багатьох російських та зарубіжних філософських журналах. Впродовж багатьох років і працював в Імператорській (1880–1899), а пізніше (1916–1927) у вже перейменованій Російській публічній бібліотеці, пройшов шлях від помічника бібліотекаря до завідувача філософським відділенням. У 1917–1924 рр. — директор бібліотеки. Був членом наукового комітету при Міністерстві народної освіти і спершу помічником редактора, а з 1899 р. редактором «Журналу Міністерства народної освіти». У 1920 р. обраний членом-кореспондентом Російської Академії наук. 1887 р. переклав на російську мову «Етику» Аристотеля. Під його редакцією були опубліковані російською «Феноменологія духу» Ґеґеля, твори Фіхте, Мальбранша тощо. Спільно з В. Соловйовим редагував філо-

софську частину словника Брокгауза і Єфрона, написав більше ста словникових статей з філософії.

[2] Місце написання встановлено за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

[3] З великою долею вірогідності можна припустити, що йдеться про давнього петербурзького приятеля М. Грушевського відомого російського історика та політика Миколу Івановича Кареєва (1850–1931). У фонді Грушевських відклалися численні листи російського вченого до українського колеги, в яких ідеться про його допомогу в полагодженні видавничих справ М. Грушевського в російській столиці (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 518).

[4] Йдеться про Особовий відділ Вченого комітету Міністерства народної освіти.

[5] Йдеться про Сергія Федоровича Грушевського (1830–1901).

[6] М. Грушевський згадує останнє прижиттєве — 28-ме видання підручника свого батька «Первая учебная книга церковно-славянского языка».

[7] Бичков Афанасій Федорович (1818–1899) — російський історик, археограф, бібліограф, палеограф.

[8] Про заповіт Сергія Грушевського див. докл.: *Кучеренко М.* Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // Записки НТШ. — Львів, 2012. — Т. CCLXIII: Праці Філологічної секції. — С. 681–702.

[9] Згідно із заповітом С. Грушевського, частину його спадщини спадкоємці мали «употребить на открытие или в г. Киеве, или в г. Владикавказе одного начального мужского безплатного училища в ведомстве Министерства народного просвещения моего имени, при чем часть определяемого мною на этот предмет капитала должна быть употребляема на постройку дома под училище или на покупку для него дома, а остальные (из ста тысяч) деньги должны быть положены на вечные времена в Государственный банк с тем, что проценты с капитала должны идти на жалованье законоучителя и учителя, на библиотеку и учебные пособия и на содержание дома и прочие расходы в размере штата начального Министерства народного просвещения училища, а остатки процентов должны: в размере одной половины приобщаться к капиталу для его увеличения, а другая половина их должна употребляться на снабжение беднейших учеников училища одеждою и обувью и учебными пособиями, по постановлению совета училища» (*Кучеренко М.* Сергій Федорович Грушевський та його духовний заповіт // Записки НТШ. — Львів, 2012. — Т. CCLXIII: Праці Філологічної секції. — С. 697–698). Як духівник заповіту, М. Грушевський за узгодженням з рідними обрав для училища Київ, а саме місце на Петропавлівській площі на Куренівці, де компактно мешкала незаможна корінна українська людність. Проект будівлі виконав головний архітектор міста Е. Брадтман, фасад на вимогу М. Грушевського оздоблено в стилі українського модерну за проектом В. Кричевського. Будівництво розпочалося в 1910 р., 26 грудня 1911 р. училище було відкрите. Детальніше див.: *Ковалинський В.* Духівниця педагога // Пам’ять століть. — 1996. — № 2. — С. 93–96.

[10] Цей лист є змістовим продовженням попереднього листа. Приблизно датувати його дозволила згадка про вміщення в березневій книжці «Журналу Міністерства народної освіти» інформації про вилучення 28-го видання «Первой учебной книги церковно-славянского языка» з каталогу (див.: ЖМНП, 1902. Март. Ч. СССХХХХ. С. 54). Згідно щоденника М. Грушевського, у цей час він був у Львові.

[11] Цей лист є змістовим продовженням попередніх двох листів. В ньому йдеться про спробу видати нове, 29-те видання, та пошуки підтримки у Вченому комітеті. Рішення комітету було прийнято 3 (16) липня 1902 р. (див. про це, зокрема, лист від 21 липня за ст. ст. 1902 р. П. Луппова, який сприяв у цьому М. Грушевському (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 617. — Арк 2–2 зв.), а також повідомлення про допущення книги (ЖМНП. — 1902. Август. — Ч. СССХХХХII. — С. 113). Згідно щоденника М. Грушевського, у цей час він був у Львові.

[12] Йдеться про підручник батька М. Грушевського: *Грушевский С*. Первая учебная книга церк[овно]-славянского языка (Багато видань).

[13] Місце написання встановлено за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

[14] «Журнал Министерства народного просвещения» – щомісячне періодичне видання, яке виходило протягом 1834–1917 рр. у Санкт-Петербурзі. Його редакторами в різні роки були О. Нікітенко, К. Ушинський, Ю. Рехневський, І. Галанін, О. Георгієвський, Є. Феоктистов, Л. Майков, В. Василевський, Ф. Батюшков. Як друкований орган відомчого підпорядкування спрямовувався насамперед на висвітлення стану справ у російській педагогіці та розвитку педагогічної думки й освіти. Структурно поділявся на офіційну та неофіційну частини. Тематика публікацій часопису значно розширилася з середині 60-х років XIX ст., коли на його сторінках почали регулярно з'являтися статті з археології, російської, української та всесвітньої історії, джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, мовознавства, історії літератури, історії й теорії мистецтв, проблем правознавства і соціології, студії з географії, природознавства й математики, етнографічні й антропологічні матеріали. Від 1837 р. в журналі регулярно вміщувалися бібліографічні покажчики та каталоги нової російської та закордонної книжкової продукції. Від 1872 р. редколегія часопису почала випускати як додаток «Сборник статей по классической филологии». В різний час із виданням співпрацювали відомі педагоги, письменники, історики, фахівці в галузі літератури і мовознавства. Серед них: М. Гоголь, М. Довнар-Запольський, М. Любавський, В. Сергієвич, І. Тихомиров, К. Харлампович та ін.

[15] Утворене 23 грудня 1873 р. у Львові Літературне товариство імені Т. Шевченка у 1892 р. змінило назву на Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

[16] Такий огляд вийшов друком за авторства М. Грушевського: *Грушевский М*. Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. — 1904. — Кн. 3. — С. 117–148.

[17] Йдеться про куплений Грушевськими на Гуцульщині будинок у селі Криворівня, де вони проводили літні місяці. Як з'ясувала Світлана Панькова, уперше вчений завітав туди ще в 1902 р., а вже від 1907 р. подружжя мешкало у власній садибі, куди часто приїздили рідні та друзі (*Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // Український археографічний щорічник. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 826–832). Часом Криворівню відвідувала настільки представницька громада українських діячів (родина Крушельницьких, В. Гнатюк, Ф. Красицький, М. Коцюбинський, І. Франко та ін.), що село отримало назву «українських Афін». До нашого часу господа Грушевських не збереглася — у липні 1917 р. під час свого відступу будинок спалили російські війська.

[18] Приблизно датувати цей лист дозволила згадана у попередньому листі М. Грушевського пропозиція про друк на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения» огляду видань НТШ.

[19] Встановити місце та дату написання листа М. Грушевського допоміг його зміст, в якому вказано про рецензію на збірку про Болеслава-Юрія II, а також щоденник історика, де згадано про відправлення статті до «Журнала Министерства народного просвещения» (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 186 зв.).

[20] Йдеться про працю: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, сообщенных О. Гонсиоровским, А. Куником, А. Лаппо-Данилевским, И. Линниченком, С. Пташицким и И. Режабком. — СПб., 1907. — 335 с.

[21] Згадана в листі рецензія вийшла на сторінках «Записок НТШ»: *Грушевський М.* [Рец.] Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, сообщенных О. Гонсиоровским, А. Куником, А. Лаппо-Данилевским, И. Линниченком, С. Пташицким и И. Режабком, СПб., 1907, 335 с. // Записки НТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXII. — Кн. 2. — С. 216–219.

[22] Дату відправлення встановлено за поштовим штемпелем на картці. У цей час, згідно зі щоденником М. Грушевського, він перебував у Львові.

[23] Училищный совет Галиции — йдеться про Крайову шкільну раду (КШР) — орган управління освітою в Галичині, що діяв у Львові в 1868–1921 рр.

[24] Петент — з польської — прохач.

[25] Приблизну дату написання листа встановлено за його змістом і щоденником М. Грушевського: в ньому йдеться про підготовку 32-го видання «Первой учебной книги церковно-славянского языка» С. Грушевського, котра тривала протягом 1909 р. (книга вийшла друком у 1910 р.); також М. Грушевський натякає Е. Радлову на можливість скорого побачення в Петербурзі. Ця подорож до російської столиці була спричинена листом О. Шахматова від 28 вересня 1909 р., в якому йшлося про потребу прибути на нараду видавців енциклопедії «Украинский народ в его настоящем и прошлом»; до Петербурга М. Грушевський вирушив 6 жовтня 1909 р. В цей час, згідно зі щоденником, М. Грушевський був у Києві.

[26] Приблизно датувати цей лист дозволив щоденник М. Грушевського, в якому в нотатці від 1 грудня 1909 р. описано згадані в листі події з резолюцією: «Треба писати Радлову» (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 312 зв.).

[27] М. Грушевський був у Петербурзі протягом 8–14 жовтня 1909 р.

[28] Див. коментар № 22.

[29] М. Грушевський заходив до Е. Радлова 10 жовтня 1909 р., згадавши про це в щоденнику: «Заїздив до Радлова, але він в отпуску» (ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 302 зв.).

[30] Див. коментар № 9.

[31] Місце написання листа встановлене за змістом.

[32] Йдеться про заснований М. Грушевським журнал «Україна», котрий виходив з перервами протягом 1914–1930 рр. Див. докл.: *Савчук І.* Михайло Грушевський та журнал «Україна» (проблемно-тематичний аналіз публікацій // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. XIV–XV. — Дрогобич: Коло, 2011. — С. 274–285; *Савчук І.* Авторська географія співробітників журналу «Україна» // Spheres of culture. — Lublin: Maria Curie-Sklodovska University in Lublin, 2012. — Vol. 1. — S. 247–255; *Савчук І.* Редакційна політика М. Грушевського в журналі «Україна» (до 1918 року) // Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. — Вип. 36. — Дрогобич, 2015. — С. 72–83. — (Серія «Історія»).

[33] Жодної публікації Е. Радлова на сторінках «України» не з'явилося.

[34] Йдеться про виклади М. Грушевського у Львівському університеті.

[35] Томаш Гарріг Масарик (1850–1937) — чехословацький філософ, політичний і державний діяч, перший президент Чехо-Словаччини (1918–1935). М. Грушевський був особисто знайомий з Т. Масариком.

[36] Швегла Антонін (1873–1933) — чехословацький державний і політичний діяч. Один із лідерів Аграрної партії (з 1909 р. голова її ЦК). У 1918–1920 рр. міністр внутрішніх справ Чехо-Словацької держави. У 1922–1929 рр. (з перервою) прем'єр-міністр.

[37] Молодочехи, або Національна партія вільнодумних — чеський суспільно-політичний рух і політична партія (з 1874 р.) в Австро-Угорщині. Молодочехи домагалися автономії чеських земель у складі Австро-Угорщини шляхом перетворення її на Австро-Угро-Чеську монархію. Ідеологом і багаторічним лідером партії був Карел Крамарж.

[38] Місце відправлення встановлено за змістом листа.

[39] Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) — український історик та громадський діяч, учень В. Антоновича, академік ВУАН (1919).

[40] Любавський Матвій Кузьмич (1860–1936) — російський історик, дослідник українського минулого; ректор Московського університету (1911–1917), академік АН СРСР (1929–1931).

[41] Вочевидь, йдеться про праці: *Багалей Д.* Очерки из русской истории. — Т.1, 2. — Харьков, 1911–1913; *Любавский М.* Лекции по древней русской истории до конца XVI века. — М., 1915.

[42] Запланована М. Грушевським рецензійна стаття так і не з'явилася друком на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения», хоча, як дозволяє припустити пізніший (від 16 жовтня 1915 р.) лист ученого до О. Лаппо-Данилевського, цей огляд таки було опубліковано: «Посылаю Вам и свои заметки по поводу новых курсов, к сожалению, выгадывая место, в них кое-что пропустили существенное» (*Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данілевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2017. — Т. CCLXX. — С. 333). В бібліографіях М. Грушевського відсутня інформація про ці «заметки», що спонукає до пошукової праці шпальтами тогочасних російських часописів.

[43] На засланні в Симбірську М. Грушевський перебував протягом лютого–вересня 1915 р.

[44] До Казані Грушевські переїхали у вересні 1915 р.

[45] Миролюбов, Віктор Сергійович (1860–1939) — російський літератор, видавничий діяч. Навчався в Московському університеті. За політичну неблагонадійність був висланий до Самари, де зблизився з передовою інтелігенцією. Навчався оперному мистецтву у Італії, в 1892–1897 рр. співав на сцені Великого театру. З 1898 р. очолив літературно-науковий «Журнал для всех», розрахований на широке коло демократичних читачів. На початку 1900-х рр. піддався містико-релігійним настроям, що відбилося на напрямку журналу; М. Горький і низка прогресивних письменників відійшли від нього. Восени 1906 р. «Журнал для всех» був закритий за публікацію статей про революційний рух. У 1910 р. на запрошення М. Горького редагував збірники видавництва «Знання». Разом з А. Амфітеатровим редагував журнал «Современник». У 1912–1913 рр. – завідував літературним відділом журналу «Заветы». У 1914–1917 рр. видавав «Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни». Нестійкість його політичних позицій позначилась у співпраці з правоесерівською газетою «Воля народа» (1917). Після жовтня 1917 р. працював у Центральному кооперативному видавництві, редагував журнал «Артельное дело».

[46] Місце написання листа встановлено за його змістом.

[47] Коцюбинський Михайло Михайлович (17 вересня 1864 — 25 квітня 1913) — український письменник, громадський діяч, голова «Просвіти» в Чернігові. М. Коцюбинський був поціновувачем художнього таланту М. Грушевського та сприяв перекладам і публікації його белетристики в російських часописах. Див. про це докл.: *Горинь В.* Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. — 2004. — Т. XLI–XLII. — С. 252–270.

[48] «Заветы» — російський щомісячний літературно-політичний журнал есерівського напрямку. Виходив протягом квітня 1912 р. — серпня 1914 р.

[49] З великою долею вірогідності можна припустити, що йдеться про представника львівської історичної школи М. Грушевського українського політичного і громадського діяча, публіциста, дипломата, діяча українсько-

го соціал-революційного руху, організатора студентських громад у Києві і Львові, одного із засновників СВУ (1914) Миколу Кіндратовича Залізняка (1888–1950). Він був автором багатьох розвідок із філософії та методології історії, а також праць із всесвітньої історії, зокрема й згаданої книги «Велика французька революція» (кн. 1, Львів, 1914).

[50] Йдеться про дві Балканські війни (1912–1913 і 1913 р.), у результаті яких Балканські держави визволили терен Європи від османського загарбання за винятком невеликої області навколо Константинополя (Східної Фракії). Балканські війни призвели до загострення протистояння у Європі, що прискорило початок Першої світової війни.

[51] Винниченко Володимир Кирилович (1880[1]–1951) — український політичний та державний діяч, прозаїк, драматург та художник.

[52] Місце написання листа встановлено за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

[53] Місце написання листа встановлено за його змістом.

[54] Див. коментар № 47.

[55] Місце написання листа встановлено за його змістом; дату – за наступним листом М. Грушевського.

[56] Приблизну дату написання листа встановлено за його змістом: М. Грушевський згадує, що перед відправленням кореспонденції отримав відмовного листа В. Миролюбова. Цей лист відклався в архіві українського вченого (ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 637. — Арк. 4–4 зв.) і датований В. Миролюбовим 17 (30) жовтня 1913 р.

[57] Приблизну дату написання листа встановлено за змістом попередньої кореспонденції, в якій М. Грушевський просить терміново повернути його статтю. В листопаді 1913 р. М. Грушевський здебільшого проживав у Києві, саме туди йому надсилав свою кореспонденцію В. Миролюбов.

[58] Цей лист за 17 (30) жовтня 1913 р. відклався в архіві М. Грушевського (ЦДІАК України — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 637. — Арк. 4–4 зв.).

[59] Йдеться про редаговані М. Грушевським газети «Село» та «Засів», котрі виходили протягом 1909–1912 рр.

[60] Михайло Костянтинович Лемке (1872–1923) — російський історик російської журналістики, цензури і революційного руху. У 1898–1901 рр. — завідувач редакції «Орловского вестника»; у 1901–1902 рр. — редактор «Приднепровского края» (Катеринослав); в 1903–1904 рр. – завідувач історичного відділу ліберального видавництва М. Пирожкова; у 1906 р. — редактор бібліографічного журналу «Книга»; в 1915–1916 рр. — військовий цензор у ставці верховного головнокомандувача; у 1920–1921 рр. — один із редакторів «Книги и революции». Співпрацював у «Русском богатстве», «Мире божьем», «Былом», «Современном мире», «Русских ведомостях» та ін. журналах і газетах. М. Лемке досліджував головним чином епоху Миколи I і 1860-х років — займався вивченням творчості Герцена, Чернишевського, Писарева, сатиричної журналістики та ін. За його редакцією вийшли «Записки і щоденник» О. Нікітенко (вид. 2-е, СПб., 1905), зібрання творів Добролюбова (4 тт., СПб., 1911), «М. М. Стасюлевич і його су-

часники в їх листуванні» (СПб., 1911–1913; вийшло 5 тт.), повне зібрання творів і листів Герцена (22 тт., 1915–1925).

[61] Місце написання листа встановлене за тогочасною кореспонденцією М. Грушевського.

[62] Славінський Максим Антонович (1868–1945) — український громадсько-політичний діяч, поет, перекладач, дипломат, публіцист, редактор. В один час із М. Грушевським навчався в Київському університеті.

[63] Місце написання листа встановлено за щоденником М. Грушевського.

[64] Йдеться про російсько-японську війну (6 лютого 1904 – 14 жовтня 1905) — війну між Російською і Японською імперіями за контроль над Маньчжурією і Кореєю, в якій Росія зазнала нищівної поразки.

[65] «Русское богатство» — щомісячний літературний і науковий журнал, що видавався в Санкт-Петербурзі протягом 1876–1918 рр.

[66] Володимир Давидович Медем (партійні псевдоніми — Ґрінберґ, Ґольдблат) (1879–1923) — єврейський політичний діяч, один з лідерів та ідеологів Бунду.

[67] Йдеться про публікацію: *Грушевский М.* На национальные темы // Русское богатство. — 1913. — № 1. — С. 225–243.

[68] Йдеться про публікацію: *Медем В.* К постановке национального вопроса в России // Вестник Европы. — 1912. — Кн. VIII. — С. 149–163; Кн. IX. — С. 149–165.

[69] Дату написання листа встановлено за змістом: в листі відображено реакцію М. Грушевського на редакційні зауваження стосовно його статті «На национальные темы», висловлені в листі В. М'якотіна від 3 грудня 1912 р. (ЦДІАК України, Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 654. — Арк. 3–4). На цей лист М. Грушевського В. М'якотін відповів листом від 22 грудня 1912 р. (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 654. — Арк. 5).

[70] Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) — український політичний діяч, дипломат, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф.

[71] М'якотін Венедикт Олександрович (1867–1937) — російський історик, публіцист, політичний діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, після чого був залишений при університеті для підготовки до професорського звання. 1889 р. вийшла перша його праця «Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов». У 1891–1900 рр. викладав історію в різних навчальних закладах, зокрема в Олександрівському ліцеї та Військово-юридичній академії Генерального штабу, читав лекції з історії України для української молоді, що навчалася в Санкт-Петербурзі. На початку 1890-х років жив у Києві, працюючи під керівництвом Івана Лучицького над соціально-економічною історією Гетьманщини. На основі архівних документів, знайдених у Київському, Харківському, Чернігівському і Московському архівах, опублікував «Дела по истории крестьянства левобережной Малороссии в XVIII ст.» («Русское богатство», 1894, кн. 2–4), «К истории Нежинского полка» (С.-Петербург, 1896). В останній праці з певними застереженнями солідаризувався з Олександром Лазаревським, який негативно ставився до козацької стар-

шини, звинувачуючи її в пригніченні українського селянства та рядового козацтва. З 1894 р. — автор, співробітник і член редакції (1904) ліберально-народницького часопису «Русское богатство». У роки революції 1905–1907 рр. разом з А. Пешехоновим став організатором і керівником Народно-соціалістичної партії. Не раз зазнавав арештів і висилання із Санкт-Петербурга під нагляд поліції. Був одним із лідерів Трудової групи в 1-й Державній думі Російської імперії. Вітав Лютневу революцію 1917 р., а Жовтневий переворот у Петрограді 1917 р. вважав справою групи політичних терористів. Брав активну участь в організації Союзу відродження Росії (квітень 1918), із вересня 1918 р. виконував завдання цього союзу в Києві, Єкатеринодарі, Ростові-на-Дону, Одесі, Миколаєві. У 1920 р. заарештований більшовиками у справі Тактичного центру, звільнений у квітні 1921 р., наступного року з великою групою російської інтелігенції висланий з Росії без права повернення.

[72] Вочевидь, це число означає порядковий номер надісланого звернення до запрошуваних співробітників журналу «Україна».

[73] В архіві М. Грушевського відклався лист-відповідь В. М'якотіна на це звернення редакторів «України»:

СПб., Матвеевская, 11, кв. 79. 18/I [1]914 [р.].

Многоуважаемый Михаил Сергеевич,

я охотно готов откликнуться на Ваше и г. Дорошенка предложение и давать «Україні» все, что будет у меня подходящего. Боюсь только, что в ближайшее время я не смогу быть особенно полезен Вашему журналу, т. к. сейчас «Р. Богатство» берет почти все мое время.

Уважающий Вас

В. Мякотин (*підпис*)

(ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 654. — Арк. 10).

[74] Маркович Богдан Опанасович (1853–1915) — російський публіцист, син українських письменників Марка Вовчка (Марії Маркович) і Опанаса Марковича. Закінчив курс математичного факультету Петербурзького університету. У студентські роки був неодноразово підданий арештам і адміністративним карам за революційну діяльність. У 1884 р., працюючи вчителем у Ростові-на-Дону, був заарештований у справі народовольців. Приїхавши восени 1885 р. відбувати адміністративне заслання у с. Вільному Новомосковського повіту Катеринославської губернії, 5 листопада 1885 р. був заарештований і доправлений до новомосковської тюрми, де перебував 16 місяців. Звільнившись, переїхав до Астрахані, згодом – до Саратова, де працював у місцевих газетах. У 1900-х роках Б. Маркович переїхав до Петербурга, де продовжив публіцистичну діяльність у газетах «Биржевые ведомости» та «Санкт-Петербургские ведомости». Видав декілька підручників з математики.

[75] Приблизно датувати час написання листа дали змогу його зміст і листи до третіх осіб: М. Грушевський інформує про отримання праць Мар-

ко Вовчок, про що також згадує у листі до В. Доманицього від 26 листопада 1907 р.; також автор листа згадує дату 15 грудня. Згідно зі щоденником М. Грушевського, у зазначений час він був у Львові та Києві.

[76] Йдеться про першу книгу 41-го тому (січень 1908 р.) «Літературно-наукового вістника», присвяченого пам'яті Марка Вовчка.

[77] Йдеться про письменницю і перекладачку Марію Олександрівну Вілінську (прізвище за першим чоловіком — Маркович, за другим чоловіком — Лобач-Жученко; найвідоміший псевдонім — Марко Вовчок; 10 (22) грудня 1833 – 28 липня (10 серпня) 1907).

[78] Йдеться про українську письменницю Олександру Михайлівну Білозерську-Куліш (Ганну Барвінок) (1828–1911).

[79] Йдеться про спогади Ганни Барвінок про Марка Вовчка, написані після її смерті, котрі вона запропонувала М. Грушевському опублікувати на сторінках «Літературно-наукового вістника». Втім, у них було багато несправедливого на адресу небіжчиці, тож М. Грушевський відмовився їх друкувати. Своє роздратування позицією редактора журналу авторка висловила в кількох листах до нього (*Мицик Ю.*, *Чепела Ю.*, *Шолудько І.* Листи Ганни Барвінок (Олександри Куліш) до Михайла Грушевського // Сіверянський літопис. — 2006. — № 2. — С. 35).

[80] Йдеться про видання: Марко Вовчок. Посмертні оповідання. — Київ, 1910.

[81] Згадані в листі твори Марка Вовчка з'явилися друком на сторінках «Літературно-наукового вістника» протягом 1908 р.